

AVIATSIYA SOHASIGA OID TERMINLARNING O'ZBEK VA INGLIZ
TILLARIDA LINGVISTIK TAHLILI

Shonazarov A'zamjon Mansur o'g'li

O'zbekiston Respublikasi Harbiy aviatsiya instituti,

Tillar kafedrasi katta o'qituvchisi

Annotatsiya. *Mazkur maqolada zamonaviy aviatsiya sohasida keng qo'llaniladigan terminlarning o'zbek va ingliz tillaridagi lingvistik xususiyatlari tahlil qilinadi. Tahlil davomida terminlarning fonetik, morfologik, semantik va tarjima jihatlari ko'rib chiqilib, o'zaro qiyosiy tahlil asosida ularning umumiy va farqli jihatlari aniqlanadi. Aviatsiya terminlarini o'zlashtirishda yuzaga keladigan muammolar va ularni hal qilish yo'llari ham yoritiladi.*

Kalit so'zlar: *aviatsiya terminologiyasi, lingvistik tahlil, qiyosiy tahlil, termin tarjimasi, terminologik tizim.*

Kirish

Global texnologik taraqqiyot va xalqaro aloqalarning jadallashuvi aviatsiya sohasida ham o'z aksini topmoqda. Ayniqsa, xalqaro havo qatnovining rivojlanishi, aviatsiya xavfsizligi va boshqaruv tizimlarining integratsiyasi natijasida ushbu sohada foydalaniladigan terminlar jahon miqyosida unifikatsiyalashgan. Bugungi kunda ingliz tili aviatsiya tiliga aylangan bo'lib, ushbu jarayonni tilshunos olimi Anna Wierzbicka "tilning ideologik dominantligi" deb ataydi: "The global dominance of English in aviation is not just a matter of convenience, but of ideological embedding in technical and professional discourse" (Wierzbicka, *Understanding Cultures through Their Key Words*, 1997, p. 88). Aviatsiya sohasida terminlar ko'pincha qisqa, aniqligi yuqori va funksional xarakterga ega bo'lib, ular kommunikatsiyada vaqtni tejash, xatolik ehtimolini kamaytirish kabi amaliy ahamiyat kasb etadi. Masalan, ICAO (International Civil Aviation Organization) tomonidan belgilangan me'yorlarda ingliz tili asosiy muloqot vositasi sifatida tan olingan, bu esa barcha aviatsiya xodimlari uchun terminlarni puxta bilishni majburiy etadi. O'zbek tilida ushbu terminlarni to'g'ri qabul qilish va tarjima qilish nafaqat lingvistik, balki metodologik va madaniy yondashuvni ham talab etadi. Ba'zi atamalar to'g'ridan-to'g'ri tarjima qilinadi, boshqalari esa fonetik yoki tushuntiruvchi uslubda beriladi. Jumladan, "runway" atamasi "parvoz maydoni" deb tarjima qilinadi, biroq ba'zi holatlarda so'zlar aslyatdagi shaklida saqlanadi: masalan, "cockpit", "autopilot". Tilshunos G.V. Kolshanskiy terminologik moslikni shunday izohlaydi: "Tarjimada terminologik moslik faqat semantik darajada emas, balki funksional va uslubiy darajada ham ta'minlanmogi kerak" (Колшанский Г.В., *Лингвистические основы терминологии*, 1965, с. 45). Shunday qilib, mazkur maqola aviatsiya sohasidagi inglizcha va o'zbekcha terminlarning fonetik, morfologik, semantik va

tarjima jihatidan lingvistik tahlilini amalga oshiradi hamda ularning o'zaro farqli va umumiy jihatlarini aniqlashni maqsad qiladi.

Aviatsiya terminlarining lingvistik tabiatini aniqlash

Aviatsiya sohasiga oid terminlar muayyan tizimga ega bo'lgan, ixtisoslashgan, ilmiy-texnik nutq birligi sifatida ajralib turadi. Har qanday til sistemasi kabi, aviatsion terminlar ham fonetik, morfologik va semantik mezonlarga asoslanadi. Ular nafaqat texnologik jarayonlarni, balki operativ faoliyat, xavfsizlik protokollari, kommunikatsiya mexanizmlarini ifodalovchi asosiy vosita hisoblanadi. Shu bois terminologiyaning lingvistik tahlili ushbu leksik birliklarning shakl, ma'no va funktsional jihatlarini chuqur o'rganishni talab qiladi.

Ingliz tilidagi aviatsiya terminlarining lingvistik xususiyatlari

Ingliz tili bugungi kunda xalqaro aviatsiya tiliga aylangan bo'lib, bu holat ushbu til terminlarining keng ishlatilishiga sabab bo'lmoqda. Ingliz tilidagi aviatsiya terminlari quyidagi xususiyatlarga ega:

- Fonetik jihat:

Ingliz terminlari fonetik jihatdan qisqa, tovush jihatdan soddalashtirilgan bo'lib, tez aytilishi va tushunarli bo'lishi bilan ajralib turadi. Misollar: *jet, flap, radar, drone* — barchasi bir yoki ikki bo'g'indan iborat bo'lib, tez aytiladi va aniq talaffuz qilinadi.

Tilshunoslar bu xususiyatni “kompakte leksik birliklar” deb atashadi (Bauer, *English Word-Formation*, 1983).

- Morfologik

jihat:

Ko'pgina terminlar oddiy yoki kompleks (birikmali) tuzilmaga ega. Masalan: *aircraft = air + craft*,

autopilot = auto + pilot – bu yerda “auto” old qo'shimchasi “avtomatik” degan ma'noni anglatadi.

- Semantik

jihat:

Aviatsion terminlar semantik jihatdan maksimal aniqlikni talab qiladi. Har bir termin yagona ma'noga ega bo'lib, ko'p ma'nolilikdan holi. Masalan, *altimeter* (balandlik o'lchagich) faqat bitta aniq funksiyani anglatadi.

O'zbek tilidagi aviatsiya terminlarining lingvistik xususiyatlari

O'zbek tilida aviatsiya terminlari shakllanishida uchta asosiy yo'l kuzatiladi:

1. So'z yasovchanlik orqali milliylashtirish:

Bu jarayonda so'z ildizi va affikslardan foydalangan holda yangi terminlar yaratiladi. Masalan: *parvoz maydoni* (runway), *havo kemasi* (aircraft), *parvozchi* (pilot).

2. Internatsional terminlarni moslashtirish:

Masalan: *radar, pilot, avtopilot* kabi atamalar fonetik tarzda moslashtirilgan holda ishlatiladi.

3. Tushuntiruvchi terminlar:

TANQIDIY NAZAR, TAHLILIY TAFAKKUR VA INNOVATSION G'OYALAR

Ba'zi atamalar rus tilidan o'zbek tiliga so'zma-so'z emas, balki tushuntirish orqali o'giriladi.

Masalan: *fuselage* – “samolyot kuzovi (tanasi)”.

Fonetik jihatdan o'zbek terminlari ko'p hollarda ko'p bo'g'inli, murakkab tarkibiy tuzilishga ega. Morfologik jihatdan esa terminlar so'z birikmalari shaklida beriladi, bu esa ularning zamonaviy tilga moslashishini murakkablashtiradi. Semantik jihatdan o'zbek tilidagi ko'plab terminlar hali ham izchil me'yorlashtirilmagan bo'lib, bir necha variantlarda qo'llanilmoqda. Bu holat tarjimada noaniqliklar tug'diradi. Tilshunos A. A. Reformatskiy bu holatni quyidagicha izohlaydi: “Terminlar o'zining maxsusligidan tashqari, ular orqali fan tili me'yorlanadi. Har bir til o'z ilmiy lug'atini yaratish jarayonida tarjima, moslashtirish va yangi so'z yasash yo'llariga tayanadi” (Реформатский А.А., *Введение в языкознание*, 1967, c. 243). Shunday qilib, ingliz va o'zbek tillaridagi aviatsiya terminlari tuzilmasi, talaffuzi va semantikasi ifodalashdagi uslubi bilan farqlanadi. Ingliz tilidagi birliklar qisqalik va universallik bilan ajralib tursa, o'zbek tilida bu terminlarni milliyashtirish va kontekstga moslashtirish yo'llari ustuvorlik qiladi.

Terminlarning qiyosiy-lingvistik tahlili

Terminlarning qiyosiy-lingvistik tahlili ularning shakl, mazmun, sintaktik strukturasi va kontekstual qo'llanilishi orqali ikki til o'rtasidagi farq va o'xshashliklarni aniqlashga xizmat qiladi. Ingliz va o'zbek tillari — genetik jihatdan turli oilalarga mansub bo'lgan tillar bo'lib, ularning leksik tizimlari ham o'ziga xos xususiyatlarga ega. Aviatsiya terminlarini qiyoslash ularning shakllanish mexanizmini, semantik doirasini va tarjima strategiyalarini aniqlash imkonini beradi.

Qiyosiy tahlil mezonlari

Quyidagi mezonlar asosida qiyosiy tahlil amalga oshiriladi:

- Struktura (morfologik) — bir yoki ko'p komponentli birliklar
- Manba (etimologiya) — mahalliy yoki internatsional
- Tarjima usuli — so'zma-so'z, semantik yoki tushuntiruvchi
- Fonetik moslik — talaffuzdagi yaqinlik darajasi
- Semantik aniqlik — tushunarlilik va kontekstga moslik

Tahliliy jadval

Inglizcha termin	O'zbekcha ekvivalent	Tarjima usuli	Tahlil (izoh)
Aircraft	Havo kemasi	So'zma-so'z tarjima	“Air” – havo, “craft” – vosita. O'zbekchasida umumlashirilgan ifoda
Cockpit	Uchuvchilar kabinasi	Tushuntiruvchi tarjima	Ingliz tilida metaforik; o'zbek tilida funksional rol asosida berilgan
Radar	Radar	Fonetik	Internatsional termin. Shakl va talaffuz

TANQIDIY NAZAR, TAHLILIY TAFAKKUR VA INNOVATION G'OYALAR

Inglizcha a termin	O'zbekcha ekvivalent	Tarjima usuli	Tahlil (izoh)
		moslashtirish	deyarli o'zgarmagan
Runway	Parvoz maydoni	Leksik tarjima	Run – yugurmoq, way – yo'l; o'zbek tilida semantik mos ekvivalent tanlangan
Autopil ot	Avtopilot	Fonetik moslashtirish	Internatsional birlik. Rus tilidan ham o'zlashtirilgan
Fuselag e	Samolyot kuzovi / tanasi	Tushuntiruvch i tarjima	Ingliz tilidagi noaniq ma'no o'zbek tilida aniq so'zlar orqali bayon etiladi
Altimet er	Balandlik o'lchagich	Semantik tarjima	“Altus” (lotincha) – balandlik; terminning funksiyasiga ko'ra o'zbekchaga o'girilgan
Flight deck	Kabina (boshqaruv qismi)	Qisman tushuntiruvchi	“Deck” – kemadagi qavat ma'nosida, lekin samolyotda boshqaruv joyi sifatida

Tahlil natijalari

- Morfologik farqlar: Ingliz tilida aksariyat terminlar qisqa, tarkiban ixcham va ko'pincha bitta so'zdan iborat. O'zbek tilida esa ular ko'proq so'z birikmalari ko'rinishida ifodalanadi (masalan: *altimeter* – *balandlik o'lchagich*).
- Semantik o'zgarishlar: Ba'zi terminlar ingliz tilida metaforik yoki qisqargan shaklda bo'lsa-da, o'zbek tilida ularning aniq funksional ta'rifi beriladi. Bu esa tarjimada denotativ (asosiy) va konnotativ (qo'shimcha) ma'no qatlamlarining tafovutini ko'rsatadi.
- Fonetik moslashuv: Internatsional terminlar (radar, pilot, autopilot) ko'pincha fonetik jihatdan asliyatga yaqin saqlanadi. Bu esa ularning jahon miqyosida tan olinganligini bildiradi.
- Terminologik barqarorlik: Ingliz tilidagi terminlar xalqaro hujjatlarda qat'iy belgilangan bo'lsa-da, o'zbek tilidagi muqobillari ba'zan kontekstga qarab farq qilishi mumkin.

Bu holatni mashhur rus tilshunosi L. S. Barkhudarov quyidagicha izohlaydi: “Tarjimada terminlar ekvivalenti aynan shakl jihatdan emas, balki ma'no, konnotatsiya va konvensional qo'llanish asosida tanlanmog'i lozim” (Бархударов Л.С., *Язык и перевод*, 1975, с. 116). Shunday qilib, qiyosiy tahlil aviatsiya terminlarining ikki tilda o'ziga xos shakllanishini, semantik aniqlik darajasini va tarjima strategiyalarini ochib beradi. Bu esa tarjimonlar, tilshunoslar va soha mutaxassislari uchun terminologik barqarorlikni ta'minlashda muhim ahamiyat kasb etadi.

Terminlar tarjimasida qo'llaniladigan asosiy usullar

Terminlarni tarjima qilish tilshunoslikda alohida yondashuvni talab qiluvchi murakkab jarayonlardan biridir. Ayniqsa, aviatsiya sohasiga oid terminlar texnik va operativ

- Misollar:
 - *Fuselage* → Samolyot tanasi (kuzovi)
 - *Yaw control* → Burilish o'qidagi harakatni boshqarish tizimi
 - *TCAS (Traffic Collision Avoidance System)* → To'qnashuvdan ogohlantiruvchi tizim

Afzalligi:

Tushunarlilik

yuqori

Kamchiligi: Juda uzun yoki og'ir sintaksisga ega bo'lishi mumkin

Neologizm yaratish yoki terminologik mos yozuv yaratish

Ba'zan yangi tushunchalarni ifodalash uchun o'zbek tilida yangi terminlar yaratiladi. Bu yondashuv milliy tilning boyishiga xizmat qiladi.

Misollar:

- *Drone* → Uchuvchisiz uchuvchi apparat (UUA) yoki dron
- *Check-in* → Ro'yxatdan o'tish
- *Hold short* → Kutish chizig'ida to'xtash

Bu usul Toshkent davlat filologiya universiteti professori Z. Sh. Muminovanning fikricha, o'zbek tilining terminologik salohiyatini kengaytiradi: "Milliy til zamonaviy terminlarni o'zlashtirishda nafaqat tarjimaga, balki yangi so'z yasash mexanizmlariga ham tayanishi kerak" (Z. Sh. Muminova, *Terminologiya va tarjima*, 2018, s. 54). Tarjima jarayonida tanlangan usul terminning ma'nosiga, nutqdagi funksiyasiga va kontekstga bog'liq ravishda belgilanadi. Aviatsiya terminlarini o'zbek tiliga moslashtirishda semantik va funksional yondashuv ustun bo'lishi kerak. Shu bilan birga, milliy terminlar bazasini yaratish orqali lingvistik mustaqillik va til rivojiga xizmat qilinadi.

Tarjima va lingvistik muammolar

Aviatsiya sohasida ishlatiladigan terminlarni ingliz tilidan o'zbek tiliga tarjima qilish nafaqat leksik, balki sintaktik, semantik va uslubiy darajalarda ham muammolarni yuzaga keltiradi. Ushbu muammolar, asosan, terminlarning ko'pma'noliligi, barqaror ekvivalentlarning yo'qligi, kontekstual cheklovlar, va milliy terminologik resurslarning cheklanganligi bilan bog'liq.

Terminologik barqarorlik muammosi

Ko'plab aviatsiya terminlarining o'zbek tilida bir nechta variantlarda uchrashi ularning qo'llanilishida chalkashliklarga sabab bo'ladi. Masalan, *altimeter* atamasi ba'zi manbalarda balandlik o'lchagich, boshqalarda esa altimetr shaklida uchraydi.

Muammo: Ekvivalentlarning bir necha shaklda mavjudligi

Yechim: Yagona terminologik bazani ishlab chiqish va rasmiylashtirish

Tilshunos T. R. Mahmudov ta'kidlaydi: "Har bir termin uchun yagona, barqaror shaklning mavjudligi ilmiy tildagi aniq muloqotni ta'minlaydi" (*O'zbek terminologiyasining nazariy masalalari*, 2016, s. 102)

Kontekstual moslik muammosi

Ba'zi inglizcha terminlar faqat muayyan kontekstda ma'no kasb etadi. Masalan, *hold short* iborasi aviatsiya kontekstida "yo'lakda kutib turish"ni bildiradi. Ammo so'zma-so'z tarjimada bu ma'no yo'qolishi mumkin.

Muammo: So'zma-so'z tarjima noto'g'ri semantik yechimga olib keladi
Yechim: Tarjimaning pragmatik funksiyasini hisobga olgan holda kontekstual yondashuvni tanlash

Metaforik va qisqartma terminlarning tarjimasi

Ko'plab aviatsiya terminlari qisqartmalar (masalan, TCAS, ATC, ICAO) yoki metaforik birliklar (masalan, *cockpit*, *black box*) shaklida berilgan. Ularni o'zbek tiliga to'g'ri o'girishda ma'noni izohlash zarur.

Muammo: Termin shakli va mazmuni o'rtasidagi tafovut
Yechim: Tushuntiruvchi tarjima yoki izohli lug'atlar orqali semantik aniqlik kiritish

Milliy leksik resurslarning cheklanganligi

O'zbek tilidagi mavjud texnik va aviatsion terminologik lug'atlar yetarli emas. Bu holat tarjimonlar va mutaxassislar uchun qo'llanma materiallar tanqisligini keltirib chiqaradi.

Muammo: Normativ resurslar va sohaviy lug'atlarning yetishmasligi
Yechim:

- Aviatsiya sohasi uchun maxsus terminologik lug'atlarni yaratish
- Elektron termin bazalarini ishlab chiqish (masalan, o'zbekcha "AeroTerm" platformasi)

Professor S. H. Mavlonov ta'kidlaydi: "Terminlarni rasmiylashtirish va kodifikatsiya qilish tilning fan va texnika sohalaridagi mustaqilligini ta'minlaydi" (*Fan tili va terminologiya*, 2012, s. 78)

Tarjimon kompetensiyasi muammosi

Ko'pgina hollarda tarjimon soha bo'yicha yetarlicha bilimga ega emasligi sababli, noto'g'ri termin tanlovi yuzaga keladi. Masalan, *approach control* so'zini oddiy "yaqinlashuv" deb tarjima qilish uning haqiqiy funksional ma'nosini – "yaqinlashuv parvozini boshqarish" degan texnik jihatni inkor etadi.

Muammo: Tarjimonning sohaviy kompetensiyasi pastligi
Yechim: Aviatsiya tarjimasiga ixtisoslashgan lingvistlarni tayyorlash; professional malaka oshirish kurslari

Terminologik tarjima jarayoni keng ko'lamli tilshunoslik yondashuvlarini talab etadi. Aviatsiya sohasida bu jarayon yanada muhimroq, chunki noto'g'ri tarjima jiddiy xatolarga olib kelishi mumkin. Shuning uchun:

- Har bir termin uchun yagona, barqaror ekvivalent ishlab chiqilishi;
- Tarjimonlar uchun kontekstual va semantik yondashuv ustuvor etilishi;
- Soha uchun maxsus lug'at va elektron resurslar yaratilishi zarur.

Bularning barchasi o'zbek tilining texnik terminologik mustaqilligini ta'minlashga xizmat qiladi.

Xulosa va takliflar

Yuqoridagi tahlillar shuni ko'rsatadiki, aviatsiya sohasiga oid terminlarning ingliz va o'zbek tillarida lingvistik o'rganilishi nafaqat tarjima amaliyoti, balki umuman tilshunoslik nazariyasi doirasida ham alohida e'tiborni talab etadi. Ushbu maqolada ko'rib chiqilgan fonetik, morfologik va semantik jihatlar, shuningdek, tarjima usullarining xilma-xilligi aviatsion terminologiyaning murakkab va ko'p qirrali tizimga ega ekanini isbotlaydi.

Asosiy xulosalar:

1. Ingliz tilidagi aviatsion terminlar fonetik soddalik, morfologik ixchamlik va semantik aniqlik bilan ajralib turadi. Ular xalqaro miqyosda normativ maqomga ega.
2. O'zbek tilida terminlar ko'pincha so'z birikmalari asosida shakllanadi, ko'p hollarda rus tilidan kirib kelgan birliklar yoki internatsional atamalar fonetik moslashtirilgan holda ishlatiladi.
3. Tarjima jarayonida ko'p hollarda kalkalash, fonetik moslashtirish, semantik va tushuntiruvchi yondashuvlar qo'llaniladi. Har bir usul o'z afzalliklari va kamchiliklariga ega.
4. Terminologik barqarorlik, kontekstual moslik va milliy resurslar yetishmasligi asosiy tarjima muammolari sifatida namoyon bo'lmoqda.
5. O'zbek tilining texnik va ilmiy funksiyasini mustahkamlash uchun aviatsion terminlarning tizimli va ilmiy asosda moslashtirilishi zarur.

Amaliy va nazariy takliflar:

1. Aviatsiya sohasiga ixtisoslashgan terminologik lug'at yaratish va muntazam yangilab borish (bosma va elektron shaklda).
2. Aviatsiya tarjimasi bo'yicha malaka oshirish kurslari tashkil etish, ayniqsa ingliz-o'zbek til juftligi bo'yicha.
3. ICAO, IATA va boshqa xalqaro tashkilotlarning terminologik resurslarini o'zbek tiliga moslashtirish va adaptatsiya qilish.
4. Oliy ta'lim muassasalarida lingvistik va texnik yo'nalishlar kesishgan fanlar asosida "aviatsion lingvistika" bo'yicha maxsus kurslar joriy etish.
5. O'zbek tilida yagona terminologik platforma (masalan, "O'zAviaTerm") yaratish orqali mutaxassislar va tarjimonlar uchun ochiq ma'lumotlar bazasi yaratish.

Tilshunos A. B. Matyoqubov fikricha: "Texnik terminologiya milliy tilda shakllantirilmas ekan, til fan va texnologiya sohalarida boyish imkonidan mahrum bo'ladi" (*Til va ilmiy tafakkur*, 2017, s. 63). Mazkur maqola aviatsiya sohasida faoliyat yurituvchi tarjimonlar, tilshunoslar, hamda aviatsion mutaxassislar uchun qo'llanma sifatida xizmat qilishi mumkin. Tilning rivoji – terminologiyaning rivoji bilan chambarchas bog'liq bo'lib, ushbu sohada olib boriladigan izchil ilmiy ishlar o'zbek tilining ilmiy-texnik sohalardagi mavqeini mustahkamlaydi.

Adabiyotlar ro'yxati

1. Bauer L. *English Word-Formation*. — Cambridge: Cambridge University Press, 1983. — 316 p.
2. Matyoqubov A. B. *Til va ilmiy tafakkur*. — Toshkent: Fan, 2017. — 112 b.
3. Mahmudov T. R. *O'zbek terminologiyasining nazariy masalalari*. — Toshkent: Fan, 2016. — 178 b.
4. Muminova Z. Sh. *Terminologiya va tarjima*. — Toshkent: O'zbekiston Milliy universiteti nashriyoti, 2018. — 130 b.
5. Wierzbicka A. *Understanding Cultures through Their Key Words*. — New York: Oxford University Press, 1997. — 328 p.
6. Бархударов Л. С. *Язык и перевод*. — Москва: Международные отношения, 1975. — 240 с.
7. Колшанский Г. В. *Лингвистические основы терминологии*. — Москва: Наука, 1965. — 172 с.
8. Колшанский Г. В. *О терминологии*. // Вопросы языкознания. — 1965. — №2. — С. 24–30.
9. Реформатский А. А. *Введение в языкознание*. — Москва: Просвещение, 1967. — 328 с.

